

Եթէ մօղային հոսանքի ազդեցութիւնը չը լինէր պ. Թէ-
բէկանի վրայ, գուցէ աւելի պարզուէր ընթերցողի համար հե-
ղինակի ստեղծագործութեան ոյժը, որովհետեւ «Հոգեբուում» կան
մի քանի «արձակ» կտորներ, որոնք ցոյց են տալիս որ հեղինակը
զուրկ չէ բանաստեղծական աւելնից: Այդ կտորները կարծես
դեկլադենտական սուադի ճեղքուածքներից երևան լինեն հա-
նում բանաստեղծական դէմքի աւելի բնական ու պարզ գոյն,
որ սակայն այլանշանուած է ներկերի հաստ ծեփով:

Լ. Ս.

51) «Գիւրգ քորագ». մատենագրութիւն նախնեաց: Սահակ Մեսրոպեան
Մատենադարան, Ե: Թիֆլիս, 1901, մեծադիր 80, եր. ծԸ+584. գինն է
1 ռ. 50 կոպ.

Քրիստոնէութիւնը իր գոյութեան առաջին երեք դարե-
րում շարունակ ենթարկուած էր հալածանքի արևմուտքում և ա-
րևելքում. որովհետեւ այն ժամանակուայ հեթանոս իշխողները
այդ նոր արծարծուող կրօնի մէջ տեսնում էին ոչ միայն մի
վտանգաւոր ախոյեան իրանց հեթանոսական կրօնների դէմ,
այլ և կարծում էին, թէ նա կարող է խախտել ու քայքայել
նաև քաղաքական կարգերը: Հազարներով ու տասնեակ հազար-
ներով քրիստոնեաներ այս չրջանում մատնուեցին բանտի, կա-
պանքների, սոսկալի չարաշարանքների և մահուան: Բայց նոր
կրօնը, չնորհիւ հաւատի կենդանութեան և կենսունակութեան,
ոչ միայն չօհնչացաւ այս հալածանքներից, այլ օրէցօր զարգա-
ցաւ ու ծաւալուեց Եւրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկէի շատ կող-
մերը:

Քանի որ տեսնում էին այս հալածանքները, և քրիստոնէու-
թիւնը պարտաւոր էր պաշտպանողական դիրք ընենել հալածիչ-
ների դէմ՝ բոլոր ազգերի մէջ ցրուած քրիստոնեաները իրանց
մէկ էին զգում, գործում էին համերաշխ ու միաբան, որովհե-
տեւ բոլորն էլ միևնոյն պայմանների մէջ էին իբրև հալածուած-
ներ, և միայն ներքին կապն ու համերաշխութիւնը կարող էր
բարոյական ու նիւթական ոյժ տալ նրանց՝ դիմադրելու նեղու-
թիւններին: Բայց չորրորդ դարի առաջին քառորդում մի շատ
կարևոր դէպք պատահեց, որ ահագին նշանակութիւն ունեցաւ
քրիստոնէութեան համար.—այն ժամանակուայ ամենահզօր կայ-
սերութեան, Բիւզանդիայի կայսր Կոստանդինոս Մեծը ընդու-
նեց քրիստոնէութիւն, որով այս կրօնը դարձաւ բիւզանդական

կայսրութեան պետական կրօն, և մի անգամից՝ հալածուած, ճնշուած դրութիւնից իշխող ու տիրապետող դարձաւ:

Այս մեծ յեղափոխութեան շնորհիւ՝ զանազան տեղերում գտնուող քրիստոնեայ ազգերն ու համայնքները ազատ շունչ քաշեցին. հալածանքները վերացած էին, և նոր կրօնը նոյն իսկ հովանաւորում էր աշխարհական իշխանութեան կողմից: Բնականապէս ուրեմն պէտք էր սկսել կազմակերպել, աւելի որոշ կերպով ձևակերպել եկեղեցին, պէտք էր հետզհետէ բազմացող հաւատացեալների համար հոգևոր հովիւներ նշանակել, վարչութիւն ստեղծել: Վերջապէս՝ հաւատացեալների մէջ նոր կրօնի դաւանաբանական զանազան կէտերի վերաբերմամբ ծագում էին տարաձայնութիւններ, տարրեր կերպով էին հասկանում ու մեկնում Աւետարանի այս կամ այն տեղը. պէտք էր—այսպէս կարծում էին—այդ տարաձայնութիւնները լուծել, սխալ մեկնութիւնները ուղղել, որպէս զի եկեղեցին լինի մի հօտ և մի հովիւ:

Փոքր հարցերն ու տարաձայնութիւնները լուծւում էին իւրաքանչիւր աշխարհում առտնին կերպով. բայց շատ յաճախ պատահում էին և ծանր խնդիրներ, որոնք չօչափում էին դաւանաբանութեան էական կէտեր, որոնք առտնին կերպով լուծելու համար բաւականաչափ ոյժ կամ հմտութիւն պակասում էր: Շատ անգամ էլ որեւէ նոր միտք սկսում էր քորոզուել խօսքով ու գրով և բազմաթիւ կողմնակիցներ էր գտնում, և եկեղեցու վարչութիւնը անկարող էր լինում նրա արծարծուելու առաջն առնել: Հարկ էր լինում ընդհանուր ժողովներ գումարել՝ աշխարհի բոլոր կողմերում գտնուող քրիստոնեաների ներկայացուցիչներից, քննել այդպիսի մտքերը և լուրջ խնդիրները և մի որոշում կայացնել՝ որ պարտաւորական լինի բոլոր տեղերի քրիստոնեաների համար:

Այս կերպով սկիզբ առան տիեզերական ժողովները: Դեռ սկզբներում այդպիսի ժողովներում գլխաւորապէս տիրում էր՝ կրօնը մաքուր պահելու, եկեղեցու ընդհանուր միութիւնը պահպանելու ոգին: Բայց շուտով նրանց մէջ մուտք գործեցին մարդկային թոյլ կողմերը.—կուսակցականութիւն, գերիշխանութեան ձգտում, անձնական հակակրօնութիւն, ազգայնական խտրութիւն: Այնտեղ այլևս ախքան չէր հետաքրքրում այն հարցը, թէ վիճող կողմերից որն է ճշմարիտը, այլ այն՝ թէ որը պէտք է յաղթէ: Յաղթողի կողմը կը մնային պատիւը, պաշտօնները, տիրապետութիւնը. իսկ յաղթուածը պէտք է կորչէր ամեն ինչ և անպատիւ կերպով մերժուէր հաղորդակցութեան իրաւունքից յաղթողի հետ, հռչակուելով հերետիկոս, հերձուածող, աղանդաւոր

և այլն: Ուրեմն երկու մրցող կողմերն էլ լարում էին իրանց բոլոր ոյժերը, աշխատում էին կարելոյն չափ շատ կողմնակիցներ տանել ժողով, որպէս զի ձայների բազմութեամբ յաղթեն. այս նպատակի համար գործ էին դնում ամեն տեսակ միջոցներ — սպանալիք, խոտուումներ, կաշառք, բռնութիւններ և այլն: Յաղթուած կողմերը շատ անգամ յաջողում էին զանազան միջոցներով իշխանութիւնից տապալել իրանց երջանիկ ակոյեաններին, ու նրանց տեղը զբաւելով նորից ժողովներ էին հրաւիրում և արդէն իրանց կողմից նրանց բանադրում և հերետիկոս հրատարակում: Նոյն բանը յետոյ նրանց զլխին էին բերում նրանց հակառակորդները:

Այս ներքին կռիւներն ու փառասիրական ձգտումները հարկաւ շատ պէտք է նուազեցնէին տիեզերական ժողովների բարոյական վարկը և նրանց մէջ ընդունուած վճիռների նշանակութիւնը: Սրա վրայ աւելացաւ և այն հանգամանքը, որ միմեանցից շատ հեռու ապրող, ցեղով ու լեզուով բոլորովին տարբեր ազգեր բնականապէս սկսեցին զգալ ինքնուրոյնութեան պահանջ, որովհետև մի ընդհանուր եկեղեցու ըստ ինքեան գեղեցիկ դադափարի տակ թաքնուած էր մի ծանր անհրաժեշտութիւն — ճանաչել կենտրոնական քաղաքի — Բիւզանդիոնի կամ Հռոմի հայրապետների գերիշխանութիւնը և այն տեղերում ընդունուած ու նուիրագործուած լեզուով — յունարէնով կամ լատինարէնով — կատարել ժամերգութիւնը: Ուրեմն եկեղեցու միութեան անունով ազգերը պէտք է ենթարկուէին Բիւզանդիային կամ Հռոմին թէ քաղաքականապէս և թէ մտաւորապէս:

Այս և ուրիշ պատճառներով քրիստոնէական ընդհանուր եկեղեցու մէջ առաջացաւ քայքայում. ազգերը մէկը միւսի յետեից սկսեցին առանձնանալ և յատուկ ազգային նուիրապետութիւն հիմնել և իրանց կրօնական գործերը ներքին կերպով կարգադրել: Ամեն մի բաժանուող, առանձնացող եկեղեցի ի հարկէ ունենում էր իր պատճառը և հիմքը, և ամեն մէկը իրան համարում էր իրաւացի, իսկ միւսներին ոչ-իրաւացի: Եւ այսօր տեսնում ենք տասնեակ մեծ եկեղեցիներ, որոնցից ամեն մէկը համարում է, թէ միայն ինքն է պահպանել բուն, ուղղափառ կրօնը, իսկ միւսները մոլորուած են. իսկ ամեն մի մեծ եկեղեցու մէջ էլ կան ստորաբաժանումներ կամ աղանդ կոչուածներ, որոնք ևս իրանց կողմից նոյնն են պնդում քրիստոնէական եկեղեցիների վերաբերմամբ:

Հայ ազգի քրիստոնէութեան պատմութեան մէջ աչքի ընկնող երկու կէտ կայ. — նա առաջինը եղաւ, որ քրիստոնէութիւնը ընդունեց իբրեւ պետական կրօն, և առաջինն էլ եղաւ,

որ առանձնացաւ, ինքնուրոյնացաւ: Այս հետաքրքրական երևույթները դժուար թէ կարելի լինի բացատրել լոկ պատահականութեամբ, մանաւանդ ինքնուրոյնանալը: Երեք խոշոր քայլեր պէտք էր անել այս ինքնուրոյնութիւնը ձեռք բերելու համար. նախ՝ պէտք էր ունենալ անկախ նուիրապետութիւն, այսինքն որ հայոց եկեղեցու հայրապետը օծումն ստանար հայոց եպիսկոպոսներից և ոչ թէ, ինչպէս առաջ, Կեսարիայի յոյն պատրիարքից, ուրեմն և նրա ստորադրուածը լինէր. երկրորդ՝ պէտք էր ազգային եկեղեցու մէջ մայրենի լեզուով ժամերգութիւն մոյնել, այսինքն քրիստոնէութիւնը ազգայնացնել, և ոչ թէ, ինչպէս առաջ, յունարէն և ասորերէն լեզուները գործ դնել եկեղեցիներում: Երրորդ՝ պէտք էր մի անգամ ընդ միշտ դուրս գալ հզօր եկեղեցիների խնամակալութիւնից, ինքնուրոյն կերպով տնօրինել իր վիճակը, և ոչ թէ, ինչպէս առաջ, կախումն ունենալ տիեզերական ժողովների վճիռներից և անդադար իր դաւանաբանութիւնը և ծէսերը փոփոխութիւնների ենթարկել՝ նայելով թէ ժաղովներ գումարել տուող ու կուտող ոյժերից որը կը տանի յաղթութիւնը:—Այս երեք քայլերը հայոց եկեղեցին կատարեց մօտ հարիւր տարուայ ընթացքում, այնպէս որ հինգերորդ դարի վերջերին՝ նա կատարելապէս ինքնագլուխ և ինքնուրոյն եկեղեցի դարձաւ:

Յոյն եկեղեցին, որի հետ առաջ կապուած էին հայերը, ի հարկէ հաշտ աչքով չէր նայում հայոց ինքնուրոյնանալու այս ձգտումներին, և մեր վերը յիշած երեք քայլերն էլ դժկամակութեամբ ու արտունջով ընդունեց: Մանաւանդ մեծ դժգոսութեան տեղիք տուեց վերջին քայլը: Հայերը ճանաչել էին առաջին երեք տիեզերական ժողովները և նրանց վճիռները ընդունել. իսկ չորրորդը, Քաղկեդոնում գումարուածը, չճանաչեցին իբրեւ տիեզերական և ոչ էլ նրա դաւանաբանական վճիռն ընդունեցին: Յոյն և կաթոլիկ եկեղեցիները սրանից հետեցրին, թէ որովհետեւ հայոց եկեղեցին չէ ընդունում Քաղկեդոնի ժողովի վճիռը, որի մէջ զատապարտուած էր Եւտիքէսի վարդապետութիւնը՝ ուրեմն նա Եւտիքէական է, հերձուածող է: (Այն ինչ հայոց եկեղեցին, չընդունելով հանդերձ Քաղկեդոնի ժողովի վճիռը՝ միաժամանակ չէր ընդունում և Եւտիքէսի վարդապետութիւնը և նշովում էր նրան):

Քաղկեդոնի ժողովը չընդունելը շատ մեծ հետևանքներ ունեցաւ հայերի համար՝ քաղաքական, կրօնական և մատենագրական տեսակէտից, թէ օգտակար և թէ վնասակար: Սոսկ այս հետևանքների մասին մեզ չատ հետուն կը տանէր: Այսքանը անհրաժեշտ է յիշել, որ այդ ժողովի առիթով գրական և կրօ-

նական բաւական մեծ շարժում տեղի ունեցաւ Հայաստանում.— ժողովներ գումարուեցին, դաւանաբանական շրջաբերականներ ու երկար թղթակցութիւններ գրուեցին, Քաղկեդոնի վճռին ի նպաստ և ընդդէմ գրաւոր փաստաբանութիւններ եղան, և այս բոլորը՝ ստեղծեցին հայերէն լեզուով մի բաւական ընդարձակ գրականութիւն:

«Գիրք թղթոցը»-ը, որի առիթով այս համառօտ տեսութիւնն արինք՝ մեծ մասամբ այդ «Քաղկեդոնեան» գրականութիւնն է պարունակում: Նա ժողովածու է իննսուներեք աւելի թղթերի, որոնք պարունակում են հայոց եկեղեցու կողմից ուղարկուած շրջաբերականներ, հայոց կաթողիկոսների և գիտնական վարդապետների նամակագրութիւնների՝ յունաց բարձր եկեղեցականների և հայոց մէջ փոխանակուած թղթակցութիւններ—որոնք բոլորը վերաբերում են դաւանաբանական խնդիրների և մասնաւորապէս Քաղկեդոնի ժողովի վճռին: Ի հարկէ, Քաղկեդոնեան ամբողջ գրականութիւնը այստեղ չէ՝ զետեղուած. այնու ամենայնիւ նա բաւական որոշ դադափար է տալիս այն մասին, թէ ինչ դրութիւն ստեղծուեց Հայաստանում այդ ժողովի առիթով: Մենք տեսնում ենք այստեղ, որ հայերը սկիզբը բաւական անտարբեր են վերաբերուել դէպի Քաղկեդոնի ժողովն ու նրա վճիռը, այնպէս որ ժողովից դեռ մօտ կէս դար յետոյ Հայաստանում դեռ պաշտօնապէս ոչ մի որոշում չէ եղել նրան ընդունելու կամ չընդունելու մասին. և միայն վեցերորդ դարի սկզբներում ժողովով մերժում է Քաղկեդոնի դաւանաբանութիւնը: Այնուհետև մի առ ժամանակ մեղմ լեզու են բանեցնում հայ եկեղեցականները այդ ժողովի դէմ. բայց նրանց լեզուն հետզհետէ խստանում է. նկատում ենք որ հայոց եկեղեցին սկսում է նդովել Քաղկեդոնը, նախատական խօսքեր ուղղելով նրա դէմ. եկեղեցուց մերժում ու բանադրում է նրանց, որոնք ընդունում են այդ ժողովի դաւանաբանութիւնը: Այս խստութիւնը երկպառակութիւն է ձգում հայերի և վրացիներին մէջ, որոնք մինչև այդ ժամանակ միացած էին: Վրաց Կիւրբին կաթողիկոսը առիթից օգտուելով մի անգամ ընդ միշտ կտրում է յարաբերութիւնը հայոց եկեղեցու հետ և ինքնուրոյնացնում է վրաց եկեղեցու նուիրապետութիւնը (եթեմներորդ դարում): Այնուհետև տեսնում ենք, որ հայերը փոխում են իրանց դերը. յարձակողականից դիմում են պաշտպանողական դրութեան, որովհետև քաղաքանապէս հզօր յոյն եկեղեցու նշանաւոր ներկայացուցիչները սկսում են գրաւոր կերպով մեղադրել հայերին հերձուածի ու մոլորութեան մէջ և յորդորել դէպի ուղիղ դաւանութիւնը, այսինքն Քաղկեդոնի ժողովն ընդունելը: Նոյնպիսի

առաջարկութեամբ յայնքերից յետոյ հանդէս է գալիս և կաթոլիկ եկեղեցին՝ Ռուբինեան իշխանութեան ժամանակ։ Եւ հայոց հայրապետները ստիպուած են լինում պաշտպանել իրանց եկեղեցու ուղղափառութիւնը այս յարձակումներէ դէմ։

Գրքում ժողովուած թղթերից մի մասը արդէն տպագրուած է զանազան ժամանակ (Ուխտանէս պատմագրի մօտ, Սոփերքի մէջ կային)։ Բայց համեմատութիւնից երևում է, որ այս գրքում պահպանուած բնագիրը շատ աւելի մաքուր է։ Ուրիշ, բաւական նշանաւոր մասն էլ պահուած կայ ուրիշ ձեռագիրներ ի մէջ՝ Վենետիկ, Էջմիածնի և ուրիշ մատենադարաններում։ Բայց կան և շատ թղթեր, որոնք յայտնի չեն ուրիշ տեղ, ուրեմն և իբրև միակ օրինակ պահուած են այս ժողովածուի մէջ։ Սրանց բանասիրական արժէքը, վաւերականն ու կեղծը կային որոշելու համար պէտք է մասնագիտական ուսումնասիրութիւն նուիրել, որ այստեղ մեր նպատակից դուրս է։ Բաւականանանք ընդհանրապէս ասելով, թէ ամբողջ ժողովածուն մեծ հետաքրքրութիւն ունի հայոց եկեղեցական ու քաղաքական պատմութեան, նաև գրականութեան համար։ Թղթերից մի քանիսը ուղղակի գիւտ պէտք է համարուեն այս տեսակէտից։ Նրանց միջոցով ճշտուած են շատ թուականներ մեր պատմական անձերի և անցքերի վերաբերեալ, հանդէս են գալիս մինչև այժմ անծանօթ մնացած գործիչներ քաղաքական և եկեղեցական ասպարէզներում, նոր լոյս է սփռւում արդէն յայտնի անձնաւորութիւնների ու անցքերի վրայ, աւելի պարզ որոշուած է հայոց եկեղեցու գրաւած դիրքը չրջապատող ազգերի ու եկեղեցիների մէջ և այլն։ Իսկ սրանք բոլորը նոր նիւթեր են մատակարարում՝ աւելի լաւ ճանաչելու մեր անցեալը։

Ձեռագիրը, որից եղած է այս տպագրութիւնը՝ բաւական հին է—1298 թուից։ Նա այժմ պատկանում է Անտոնեան միաբանութեան մատենադարանին և 1871-ին Հոռմից փոխադրուած է Կ. Պօլիս։ Տպագրութեան ձեռնարկողն եղել է՝ հանդուցեալ Յովսէփ Իզմիրեանցի տահմանած Սահակ-Մեսրոպեան գրական մրցանակի Յանձնաժողովը, որ զիմելով Անտոնեան միաբանութեան Աբրահայր Գեղ. Ռափ. Ժ. Վ. Միւսէրեանին՝ թոյլտեւութիւն է ստացել ձեռագրից մի օրինակ արտագրել՝ տպագրելու համար։ Յանձնաժողովը սրանով կամեցել է, առանց քննութիւնների ու բաղդատութիւնների մէջ մանկու, լոկ ձեռագիրը հրատարակել հաւատարմութեամբ, «որ պարզապէս ձեռագրին օրինակները շատցուն ամենայն ճշտութեամբ և հաւատարմութեամբ», բանասէրներին թողնելով նրա բաղմակողմանի հետազօտութիւնը։ «Ձեռագրին ընդօրինակութեան և առաջին բաղ-

դատութեան հսկողը եղաւ—յայտնում է հրատարակող Յանձնա-
ժողովը—գլխաւորապէս տ. Յովհաննէս Աւագ քահանայ Մկրեան.
տպագրութեան հոգը կատարեց տ. Գիւտ Աւագ քահանայ Ա-
ղանեանց, իսկ՝ տ. Բարգէն ծ. վարդապետ Կիւլէսէրեան՝ վեր-
ջին բաղդատութիւնը ըրաւ և կազմեց յատուկ անուանց և վրի-
պակներու ցանկերը»:

Պէտք է շնորհակալ լինել յարգելի Յանձնաժողովից այս
գեղեցիկ միտքը յղանալուն և իրագործելուն համար. նոյնպէս
և աշխատողներէց: Մասնաւորապէս շնորհակալութեան արժա-
նի է Անտոնեան միաբանութեան Արքանայրը, որ աննախան-
ձաբար թոյլ է տուել հրատարակել միաբանութեան ձեռագիրը,
կրօնական խտրութիւններից աւելի բարձր համարելով գրակա-
նութեան շահերը: Բայց չենք կարող ցաւ չը յայտնել, որ տպա-
գրութիւնը չափազանց վատ է կատարուած. նա ոչ միայն չէ
համապատասխանում գիտութեան արդի պահանջներին, ուստի
և չէ ներկայացնում «ձեռագիրը ամենայն ճշտութեամբ և հա-
ւասարմութեամբ», այլ և լիքն է անչափ տառախալներով, թէ և
Բարգէն վարդապետը կազմել է այս տառախալների ցանկը
(11 երես, որ պարունակում է մօտ 300 տառախալ), բայց այդ
ցանկով էլ չեն սպառուում տառախալները: Պարագլուղը ժամեր
գործ պէտք է դնէ՝ նախ այս տառախալները գրքի մէջ ուղ-
ղելու, և դարձեալ վստահ չէ, թէ իր ձեռքի տակ ունի բնագրի
խսկական ընթերցանութիւնը: Այս պակասութիւնները ցաւալի
են մանաւանդ այն պատճառով, որ այսպիսի բովանդականու-
թեամբ գրուածքները մեր մէջ չուտ չեն արժանանում երկրորդ
տպագրութեան:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ

Ն Ո Ր Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Ծ Գ Ր Ք Ե Ր

- 1) «Հանդէս Հայագիտութեան», «Zeitschrift für ar-
menische Philologie. Unter Mitwirkung von Abgar
Joannissiany herausgegeben von Franz Nikolaus Finck
als verantwortlichem Redacteur, Esnik Gjandschezien und
Agop Manandian. Erster Band, erstes Heft (ausgegeben
am 30. Oktober 1901). Marburg (Hessen). «Հանդէս Հայ-
ագիտութեան» խմբագրութեան անունով գրութիւնները
պէտք է ուղարկել Թիֆլիս պ. Ֆ. Ն. Ֆինկին (Գօլո-
վինսկի, 36):

Նոյեմբեր, 1901.

- 2) Сборникъ Техническихъ статей. Изданіе экспедиціи заготовленія госуд. бумагъ. С.-Петербургъ. № 1.
- 3) Գ. Ղազարեան, «Երկրագործական անհրաժեշտ գիտելիքներ», արտատպ. «Արարատից», Վաղարշապատ, 1901 թ. գինն է 50 կոպ.:
- 4) Մ. Աբեղեան, «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմութեան մէջ», արտատպած «Արարատից», Վաղարշապատ. 1901 թ., գինն է 1 պ. 50 կոպ.:
- 5) Д-ръ Г. Д. Саркисовъ. Случай самоизлѣченія отъ фибромы пищевода. „Врачъ“ № 36.